

Princípy medzináboženských iniciatív v učení Jána Pavla II

Bp prof. dr hab. Stanisław Stolarik – BISKUP POMOCNICZY KOSZYC

Ur. 27 II 1955 w Roźniawie jako siódme dziecko. Studia filozoficzno-teologiczne w Bratysławie. Świącenia kapłańskie 11 VI 1978 r. W latach 1978 – 2000 praca w duszpasterstwie. Od 2001 dziekanem w Preszowie. W 1993 r. obrona doktoratu z teologii zaś w 1998 r. obrona dr. Na PAT w Krakowie. W roku 1999 habilitacja z filozofii na Wydziale Filozoficznym Preszowskiego Uniwersytetu w Preszowie. W latach 2001 – 2003 jako prodziekan RkCMBF UK w Bratysławie i członkiem wielu komisji. Jest autorem wielu teologicznych, filozoficznych i duchowych rozpraw, skryptów, książek, artykułów. Czynnny uczestnik bardzo wielu sympozjów krajowych i zagranicznych. Członek naukowych rad kilku czasopism na Słowacji, w Polsce. 8 II 2003 roku Ojciec Święty Jan Paweł II włączył go do kolegium kapłanów (prałatów) a 26 II 2004 mianowany na biskupa pomocniczego Archidiecezji Koszyckiej i bpem tytularnym Barikského (Barika).

EKUMENICKÉ INICIATÍVY OD II VATIKÁNSKEHO KONCILU

Slovu „ekuména“, tvoriace základ pre termín „ekumenický“, zodpovedá v nemecko – slovenskom slovníku nemecký výraz *Ökumene* s poznámkou, že je to cirkevný termín. Výraz *ekuména* používajú u nás napríklad v oblasti Komárna príslušníci reformovanej cirkvi približne v tom zmysle, ako my katolíci používame výraz *ekumenický*, *ekumenizmus*.

V nemeckom lexikóne slovu *Ökumene* zodpovedá grécky výraz *oikumene*, a má dvojaký význam, pričom cirkevný je až na druhom mieste. Na prvom mieste označuje výraz „obývanú“ časť Zeme, na rozdiel od neobývanej, nazývanej *anekuména*. V gréckej antike a v helenizme znamená oblasť, na ktorú vplývala ich kultúra, a podobne je to aj v Rímskej ríši. Ide skôr o politický chápaný pojem ríše (*orbis terrarum* – obývaná zem, zemský okruh často postavený

na roven *Orbis Romanus* [Rímska svetová ríša], ktorý sa používa od 1. storočia pred Kristom). V Starom a Novom zákone je geografické a kultúrne chápanie navzájom popretkávané. Na druhom mieste *oikumene* znamená ekumenické hnutie, teda súhrn všetkých kresťanských snáh o jednotu, ktoré sa objavili už v 19. storočí a rozvinuli sa v 20. storočí v reformovaných cirkvách, neskôr i vo východných, ako úsilie o znovuzjednotenie Cirkvi v organizácii aj v učení. V r. 1937 bola založená *Ekumenická rada cirkví*. Zo strany katolíckej Cirkvi je v prvej polovici 20. storočia tiež badateľný určitý ekumenický posun smerom vpred, aj keď spiatku vedený v uvážlivom tóne¹. Až Druhý Vatikánsky koncil (1962-1965) podnietil neobyczajný rozvoj ekumenizmu svojimi dokumentmi: *Ad gentes*, *Gaudium et spes*, ale predovšetkým dekrétom *Unitatis redintegratio*,² a nemožno nespomenúť konštitúciu *Lumen gentium*.

¹ Porov. Riccardi A.: *Buh nemá strach*, 2003, Kostelní Vydří 2006, s. 86-91.

² Porov.: Dufferová A.: *Tri „e“ – ekuména, ekonómia, ekológia: výzvy pre Európu*. In.: *Európa – politický a duchovný fenomén*. Košice 2004, s. 130-131.

L'udský iniciátor II. Vatikánskeho koncilu, pápež Ján XXIII., dnes už blahosladený, pozval na Koncil nekatolíkov a založil Sekretariát pre jednotu kresťanov (5.7.1960). Svoju iniciatívu o jednotu vyjadril slovami: *Vždy, keď vidím múry medzi kresťanmi, skúšam vyraziť tehlu*³. Nástupca Jána XXIII. na Petrovom stolci – Pavol VI., venoval podstatnú časť svojej prvej encykliky *Ecclesiam suam* (6.8.1964) dôležitosť dialógu. Pavol VI. schválil neskôr obe časti *Ekumenického direktória* (1967, 1970; prepracované schválil v r. 1993 Ján Pavol II.). Tak nasledovala púť Pavla VI. do Svätej Zeme a stretnutie s Carihradským patriarchom Athenagorasom v Jeruzaleme, s ktorým neskôr (7.12.1965) spoločne zrušili vzájomnú exkomunikáciu z 11. storočia. Následnú aktivitu Pavla VI. na ekumenickom poli, možno považovať za značne bohatú, plodnú a užitočnú, čím sa nielen prelomili stáročné ľady vzájomného napätia a neporozumenia, ale prešiel sa i značný kus cesty k vzájomnému zblíženiu, čo sa prejavilo najmä rôznymi stretnutiami a spoločnými modlitbami.

Štafetu ekumenického dialógu prevzal v r. 1978 pápež Ján Pavol II., dnes už Boží služobník Ján Pavol II., a to v období, keď ekumenizmus prekonával fázu stagnácie. Po pokoncilovom entuziazme, pokroku „dialógu v láske“, po spoločných modlitbách sa začala konfrontácia na teologickej úrovni, menej na očiach ľudí, omnoho náročnejšia a komplikovanejšia. Ján Pavol II. sa najmä vďaka svojim cestám pricinil o zblíženie, hoci ako priznal,

musel celiť istým „útokom“⁴. Už vo svojej inauguračnej reci (22.10.1978) adresoval prítomným nekatolíckym predstaviteľom tieto slová: *Prosím, oboznámte tých, ktorých reprezentujete, že zaangažovanie Katolíckej cirkvi v ekumenickom hnutí je nespochybniteľné, tak ako to slávnostne vyhlásil II. Vatikánsky koncil*⁵. Kardinál Dziwisz uvádza krédo ekumenického dialógu Jána Pavla II., ako ho zachytil pri jednom rozhovore: *Ekumenizmus je Kristovou túžbou, ut unum sint, aby všetci boli jedno. Je túžbou Druhého vatikánskeho koncilu a je aj mojim programom bez ohľadu na ťažkosti, nedorozumenia a neraz aj útoky*⁶.

V prvej encyklike *Redemptor hominis* (1979) sa prihlásil k práci na poli ekumenického dialógu k svojim predchodcom Jánovi XXIII. a Pavlovi VI. Urcitý rozdiel je badateľný: ak sa Pavol VI. pridrižiava „teórie naplnenia“ toho, čo stanovil Koncil, Ján Pavol II., zdôrazňujúci aktívnu úlohu Ducha Svätého v náboženských tradíciách, zdá sa byť viac otvorený na prijatie širšej perspektívy, rešpektujúc a vychádzajúc z Koncilom stanovených odporúčaní a nauky⁷. Ako uviedol kardinál Edward I. Cassidy, prezident Pápežskej rady pre napomáhanie jednoty kresťanov, v prednáške o zásadách a normách ekumenizmu, vyjadrených v *Direktóriu*, pri návšteve Slovenska v decembri 1993 pre Jána Pavla II.: *hl'adanie jednoty, tvorí pastoracnú prioritu jeho pontifikátu*. Dôvod pápežovho zanietenia pre ekumenizmus, môžeme prevziať z *Listu Efezanom a Druhého listu Korint'anom* (5, 18-20), ktoré interpretoval kardinál Cassidy takto:

³ Slovo medzi nami. Bratislava: Redemptoristi, roc. 8 (2007), c. 5, s. 60.

⁴ Porov.: Dziwisz S.: *Život s Karolom*, 2007, Trnava 2007, s. 221-222.

⁵ Jan Paweł II.: *Nauczanie papieskie*, t. I, Poznań – Warszawa, s. 18.

⁶ Dziwisz S.: *Život s Karolom*, 2007, Trnava 2007, s. 221.

⁷ Porov.: Dupuis J.: *Chrześcijaństwo i religie*, 2001, Kraków 2003, s. 115-116.

*Kto bude pocúvať výzvy na zmierenie, ak ju hlásajú tí, čo nie sú navzájom zmiernení?*⁸. Jedine cesta vzájomného zmierenia učiní Kristovo poslanstvo účinnejšie vnímateľné v tomto svete. Ján Pavol II. žil v pravde vykúpenia každého cloveka skrze Ježiša Krista, a táto skutočnosť môže v značnej miere objasniť jeho ekumenické iniciatívy.

MEDZINÁBOŽENSKÉ INICIATÍVY JÁNA PAVLA II.

Ján Pavol II. v iniciatíve o medzináboženský dialóg pamätal na dva dôležité body problému: 1/ kresťanstvo potrebuje obnoviť vedomie vlastnej totožnosti; aby mohlo správne 2/ evidovať existujúce rozdielnosti.

Za určité nívum ekumenických snažení Jána Pavla II., treba považovať zjednotenie vnútrokresťanského dialógu s dialógom medzináboženským, na čo zvlášť poukázal v Apoštolskom liste *Tertio Milenio Adveniente*. Avšak i teraz sa Ján Pavol II. odvoláva na deklaráciu Druhého Vatikánskeho koncilu *Nostra aetate*, ktorá hovorí o vzťahu Cirkvi k nekresťanským náboženstvám. Ján Pavol II. má na mysli predovšetkým dialóg so židmi a s moslimmi a zorganizovanie spoločných stretnutí na významných miestach monoteistických náboženstiev⁹. Pápež sa dotkol aj citlivej otázky mesta Jeruzalem, ktoré

je svätým mestom pre všetky tri monoteistické náboženstvá: židov, kresťanov a moslimov, a v morálnom zmysle, patrí týmto náboženstvám. Vyslovil túžbu, aby bol Jeruzalem *centrom harmonického spolužitia vyznávacov troch monoteistických náboženstiev*¹⁰. Pápež vidí v náboženskej identite Jeruzalema centrum pre dialóg a odstraňovanie prekážok na ceste pokojného spolunažívania vyznávacov judaizmu, islamu a kresťanstva¹¹.

Veľmi konkrétnym uskutočnením dialógu, pripomínajúcim nové scenáre 21. storočia, bol den modlitieb kresťanských cirkví a veľkých svetových náboženstiev za mier, ktoré usporiadal Ján Pavol II. v Assisi v októbri 1986... tento obraz dialógu medzi kresťanmi a nekresťanmi... v ovzduší modlitby (ktorá bola silno zakorenená v assiskom františkánskom dedičstve) a starosti o mier sveta, je konkrétnym uskutočnením deklarácie *Nostra aetate*, keďže všetky národy majú svoj pôvod v Bohu a v tom istom Bohu majú aj svoj spoločný konečný cieľ¹². Pápežove slová, hodnotiace stretnutie v Assisi, boli plné nádeje a ústretovosti: *Rozdiely sú menej dôležitými prvkami, ak majú byť porovnané s jednotou, ktorá je radikálna, základná a rozhodujúca*. Pápež hovorí o aktívnej prítomnosti Ducha Svätého v náboženskom živote členov iných náboženských tradícií¹³ ešte výraznejšie ako

⁸ Porov. Dráb P.: *Ekumenizmus na Slovensku*. Prešov 1998, s. 40-43, 62-63.

⁹ Porov.: Ján Pavol II.: *Tertio Milenio Adveniente*, 1994, 53.

¹⁰ *Żydzi i Judaizm w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II (1965-1989)*, Warszawa 1990, s. 98.

¹¹ Porov.: Kasiłowski P.: *Dialog s judaizmem*. In.: *Znaki nadziei trzeciego tysiąclecia*. Kraków 1999, s. 86-87.

¹² Porov.: II. Vatikánsky Koncil, *Nostra aetate*, 1.

¹³ Boží plán spásy v Kristovi zahrna všetkých. Porov.: *Vari je Boh len Bohom Židov? A nie aj pohanov? Veru aj pohanov* (Rim 3, 29); *Ono v iných pokoleniach nebolo ľuďom známe tak, ako sa teraz v Duchu zjavilo jeho svätým apoštolom a prorokom: že pohania sú spoludedicmi, spoluúdmi a spoluúčastníkmi prisľúbenia v Kristovi Ježišovi* (Ef 3, 6).

ktorýkoľvek Koncilný dokument¹⁴. Tieto myšlienky zdôraznil Ján Pavol II. v encyklike o Duchu Svätom *Dominum et vivificantem* a neskôr aj v encyklike *Redemptoris missio*¹⁵. Ján Pavol II. zvolal v r. 1999 do Assisi aj druhé stretnutie, na ktorom sa zúčastnilo 200 účastníkov 20 náboženských tradícií. Vo svojom príhovore apeloval na spoluprácu bez násilia: *Každé použitie náboženstva zväčšiť násilie, je zneužitím náboženstva. Náboženstvo nie je a nesmie sa stať zámenkou ku konfliktom, zvlášť vtedy, keď sa náboženská, kultúrna a etnická identita ľudí zhoduje. Náboženstvo a mier idú spoločne: zapríčiniť vojnu v mene náboženstva je ocividný protiklad*¹⁶.

Ján Pavol II. v januári 2002 znova zvolal predstaviteľov kresťanských cirkví a veľkých svetových náboženstiev a osobne pokračoval v assiskej ceste¹⁷. Zdá sa, že impulzom zblížovania je nevy povedané presvedčenie, že Ježiš Kristus je Mesiášom všetkých náboženstiev, a pre svoju vykupiteľskú moc ony z neho cerpajú. Preto v nich rozličným spôsobom pôsobí Duch Svätý, skrze ktorého dokonáva Ježiš svoje vykupiteľské dielo¹⁸. V casovej následnosti (19.5.1991) vydáva spoloč-

ne Pápežská rada pre medzináboženský dialóg a Kongregácia pre evanjelizáciu národov dokument, v ktorom sa objavuje dôležitý paragraf, potvrdzujúci vykúpenie všetkých mužov a žien v tajomstve výkupnej obety Ježiša Krista skrze Jeho Ducha¹⁹. Upriamenie pozornosti na pôsobenie Ducha Svätého je znčný prínos Jána Pavla II. do „teológie náboženstva“, naco upozornil už vo svojej prvej encyklike *Redemptor hominis*²⁰. Duch Svätý je prítomný a koná vo svete, v clenoch iných náboženstiev aj samotných náboženských tradíciách. Pravdivá modlitba (hoci sa obracia na Neznámeho Boha), ľudské hodnoty a cnosti, bohatstvo múdrosti ukryté v náboženských tradíciách, ako aj pravdivý dialóg a autentické stretnutie medzi ich clenmi – to je mnohoraké ovocie aktívnej prítomnosti Ducha²¹.

JEDNOTA KREŠT'ANOV

Známy taliansky novinár Vittorio Messori sa opýtal Jána Pavla II.: *II. Vatikánskym koncilom naplno otvorené brány poslúžili skôr na vzdialenie sa od Cirkvi tých, ktorí boli „vo vnútri“, ako na priblíženie sa tých, ktorí postávali „vonku“*²².

¹⁴ *Journée mondiale de prière pour la paix* (27.10.1986), Città del Vaticano 1987, s. 147-155. In.: Dupuis J.: *Chrześcijaństwo i religie*, 2001, Kraków 2003, s. 111-112.

¹⁵ Ján Pavol II.: *Dominum et vivificantem*, 1986, 53. Ján Pavol II.: *Redemptoris missio*, 1990, 28.

¹⁶ Porov.: Sfeir N., P.: *Ekumenismus a mezináboženský dialog za pontifikátu Jana Pavla II.*, 2003. In.: 25. výročí pontifikátu papeže Jana Pavla II. Praha: Česká biskupská konference 2004, s. 77.

¹⁷ Riccardi A.: *Buh nemá strach.*, 2003. Kostelní Vydří 2006, s. 77.

¹⁸ Porov.: Ján Pavol II.: *Redemptoris missio*, 1990, 5, 6, 10. Porov. Moysa S.: *Nadzieja ekumeniczna Jana Pavla II.* In.: *Znaki nadziei trzeciego tysiąclecia*. Kraków 1999, s. 66-67.

¹⁹ Porov. Pápežská Rada Pre Medzináboženský Dialóg; Kongregácia Pre Evanjelizáciu Národov: *Dialóg a ohlasovanie: reflexie a odporúčania na tému medzináboženského dialógu a ohlasovanie evanjelia Ježiša Krista*, 1991, 29. Porov.: II. Vatikánsky Koncil, *Ad gentes*, 3, 9, 11. In.: Dupuis J.: *Chrześcijaństwo i religie*, 2001, Kraków 2003, s. 114.

²⁰ Ján Pavol II.: *Redemptor hominis*, 1979, 6.

²¹ Dupuis J.: *Chrześcijaństwo i religie*, Kraków 2003, s. 111.

²² Jan Paweł II.: *Przekroczyć próg nadziei*. Lublin 1994, s. 123.

Messori len znova otvoril pred a počas Koncilu nastolenú otázku ústretovosti Rímskokatolíckej cirkvi voci všetkým, ktorí sú mimo nej, t.j. príslušníkov iných kresťanských denominácií, vyznávacov iných náboženstiev, ľuďí neveriacich, a či zvolená cesta bola správna. To znamená: či sa Koncil nepomýlil, či z nastúpenej cesty sa netreba vrátiť, alebo aspoň na nej pribrzdíť? Iste, mnohé veci je treba nanovo prehodnotiť, usmerniť, prehlbiť, azda aj zadefinovať, ale už netreba sa vracat'. Viac je treba zadívať sa na príklad Jána Pavla II., ktorý osobným zánietením a vkladom nacrtoľ cestu ďalšieho smerovania, aby sa naplnili slová Ježišovej modlitby: *aby všetci boli jedno...*²³ Ježišovi, ktorý sa neustále usiloval o jednotu s Otcem, záležalo i na jednote medzi ľuďmi navzájom.

Ak hovoríme o zblížovaní kresťanov a o procese, ktorý by mal smerovať a napokon priviesť k vytúženému cieľu jednoty, nemožno z iniciatív Jána Pavla II. vynechať jeho dvanástu encykliku *Ut unum sint* (25.5.1995), ktorá sa dá stručne charakterizovať ako *výzva k jednote kresťanov – Kristus pozýva všetkých svojich uceníkov do jednoty* (Úvod), a je dokumentom, ktorý pokračuje v iniciatíve II. Vatikánskeho koncilu a znova definuje dobové požiadavky na poli ekumenizmu. V tejto encyklike Ján Pavol II. nanovo pripomenul a vysvetľil dôležitosť ekumenizmu a stanovil určité priority vízie procesu zjednocovania kresťanov.

Encyklika má úvod, tri kapitoly a adhortáciu. V 1. kapitole je opísaná túžba

Katolíckej cirkvi krácať s nádejou cestou ekumény, nechať sa viesť vierou a láskou, čo treba považovať za kresťanský imperatív svedomia. Primát v tomto úsilí má obrátenie srdca a spoločná modlitba, po ktorých nech pokračuje praktická spolupráca na poli pastorálnom, kultúrnom, sociálnom a v dávaní svedectva evanjeliu. V 2. kapitole zdôrazňuje pápež nutnosť dialógu a spomína niektoré uskutočnené ekumenické stretnutia. Pri rozdielnosti náuky je dôležité pokračovať v štúdiu najmä v interpretácii zjavenia. Napokon chváli spoluprácu cirkví pri obrane dôstojnosti a práv cloveka. V 3. kapitole si Ján Pavol II. položil otázku: *Akú cestu ešte máme prejsť?*, pokiaľ bude spoločne slávená Eucharistia, pokiaľ sa vysvetlí a prijme primát Rímskeho biskupa a nastane i ostatné doktrinálne zblíženie? V závere encykliky odprosuje za viny katolíkov a v pripojenej adhortácii vyzval znova všetkých k obnove²⁴.

Cestu zblížovania nacrtoľ Ján Pavol II. už svojou prvou iniciatívou, návštevou Turecka a stretnutím s patriarchom Demetriosom, ktoré Svätý Otec charakterizoval ako cestu *Petra k Ondrejovi*. V rámci návštevy Turecka sa Ján Pavol II. po prvý krát v dejinách pápežov zúčastnil na slávnostnej pravoslávnej bohoslužbe v pravoslávnej katedrále vo Fanare. Pri návšteve vydali s patriarchom spoločnú deklaráciu²⁵.

Nech sa teda najskôr zídu pri Kristovom kríži rozdelení kresťania, nech sa spoločne modlia v duchu Ježišovej modlitby za jednotu, a čas ďalšieho, celkového či jednotlivého približovania a zjednocovania,

²³ J 17, 21.

²⁴ Porov.: Dráb P.: *Ekumenizmus na Slovensku*. Prešov 1998, s. 68-69.

²⁵ Porov.: *Ekumenická činnosť Jána Pavla II.* In.: *Vo svetle blahozvesti*. Trnava 1985, s. 258-259. Nagy S.: *Kosciół na drogach jedności*. Wrocław 1985, s. 380. In.: Dráb P.: *Ekumenizmus na Slovensku*. Prešov 1998, s. 43.

treba ponechať na Kristovu vôľu. Tým najdôležitejším bodom spoločnej modlitby, ako upozorňuje Ján Pavol II, nech je spojivo lásky, nakoľko *láska tvorí komúnio osôb a spoločenstiev. Ak sa milujeme, usilujeme sa prehlbit' naše komúnio a ciniť ho stále dokonalejším... láska je najhlbším, životodárnym hnutím procesu zjednotenia*²⁶. Druhým aspektom prehlbovania a prežívania ekumenických vzťahov je modlitba: *ekumenická modlitba slúži kresťanskému poslstvu a jeho vierohodnosti*²⁷.

Vzájomne prehlbujúca sa láska, posilovaná spoločnou modlitbou, pokračuje v úprimnom dialógu, v ktorom vzájomný rešpekt a úcta sa považujú za samozrejmú. Dialóg nech sa vedie *medzi patricne pripravenými odborníkmi na schôdkach usporiadaných v náboženskom duchu medzi kresťanmi rozličných cirkví a spoločenstiev. Pri tomto dialógu každý dôkladne vyloží svoje ucenie a jasne podá jeho charakteristické crty, a tak si všetci nadobudnú pravdivejšie poznanie a nestranejšie hodnotenie ucenia a života oboch spoločenstiev*²⁸. Bez osobného kontaktu a dialógu, ako zdôrazňuje kardinál Špidlík, sa ekumenizmus stane len akousi abstraktnou diskusiou²⁹.

Ján Pavol II., pamätajúc na ucenie Koncilu, chcel zdôrazniť, ako dialóg obohacuje jednotlivé osoby i každé ľudské spoločenstvo. Podľa pápeža, dialóg nemá len poznávací význam (dia-logos), ale aj existenciálny v celistvosti, lebo nie je len

výmenou myšlienok, ale aj výmenou darov³⁰. Novým prvkom oproti uceniu Koncilu, je pápežovo zdôraznenie, a to práve v procese dialógu, spytovanie svedomia. Je to pokorné priznanie si, že všetci sme sa prehrešili proti jednote, takže kvôli posunutiu sa dopredu, bude treba preháť nielen osobné hriechy, ale aj spoločné, a hlavne štruktúry hriechu, ktoré ak sa neodstránia, môžu byť aj nad'alej príčinou rozdelenia³¹.

Dalšou podmienkou úprimného dialógu je láska k pravde, ktorá vyžaduje značnú pokoru, bez ktorej sa nemôžu meniť stáročné náhľady a postoje. Ak na jednej strane kladie Ján Pavol II. značný dôraz na otvorenosť a ústretovosť, nemá na mysli redukovanie existujúcich problémov, ani rýchle a hlavne povrchné riešenia a dohody. Takto by sa problémy nevyriešili a neodstránili, a niekedy v budúcnosti, by sa iste znova ukázali³². Tá istá dôslednosť nech sa uskutočňuje pri prípadnej obnovenej či novej doktrínalnej formulácii právd viery. Pápež má na mysli potrebu analyzovania obsahu termínov, keďže predpokladá, že problémy mohli vzniknúť práve pri užívaní rôznych termínov s rovnakým obsahom, čiže zainteresované stránky mohli hovoriť o tom istom probléme, ale pre ich terminologické nedovysvetlenie dochádzalo k nedorozumeniu a nebolo možné sa odraziť z kritického miesta³³.

²⁶ Ján Pavol II.: *Ut unum sint*, 1995, 21. Porov.: II. Vatikánsky Koncil: *Unitatis redintegratio*, 4.

²⁷ Tamže.

²⁸ II. Vatikánsky Koncil: *Unitatis redintegratio*, 4.

²⁹ Porov.: Gavenda M.: *Humor je jediná skutocná ochrana proti heréze*. In.: Trnava: Katolícke noviny, SSV 2007, roc.122, c. 14, s. 10.

³⁰ Porov.: II. Vatikánsky Koncil: *Unitatis redintegratio*, 4.

³¹ Porov.: Ján Pavol II.: *Ut unum sint*, 1995, 34.

³² Tamže, 36.

³³ Porov.: Ján Pavol II.: *Ut unum sint*, 1995, 38.

V dialógu s inými kresťanskými cirkvami, neobchádza Ján Pavol II. ani známe delikátnu otázku primátu biskupa Ríma. Pozýva všetkých predstaviteľov kresťanských spoločenstiev k hľadaniu takej formy služby primátu, ktorá by nezavrholá základné princípy služby a bola by otvorenou na novú situáciu, *aby bolo jedno stádo a jeden pastier* (Jn 10, 16). Je to hľadanie Kristovej vôle v starostlivosti o jeho Cirkev³⁴.

K zadaným princípom ekumenického dialógu, pridávame niektoré konkrétne udalosti, ktorými sa Ján Pavol II. zaslúžil o zblíženie kresťanských cirkví. Ako prvý pápež v dejinách sa v roku 1989 vybral do „kráľovstva“ reformácie, do škandinávskych krajín. Pocas návštevy sa mu podarilo preklenúť nepriateľský postoj voči pápežstvu, ktorý v týchto krajinách pretrvával. Prehodnotil Lutherovo dielo a cestu napokon skomentoval: *Milost'ou je už fakt, že sme sa mohli spolu modliť*. O dva roky neskôr, pri 600 výročí kanonizácie sv. Brigity Švédskej boli v Bazilike sv. Petra v Ríme ekumenické večery s Jánom Pavlom II., ktoré viedli luteránski prímasi Švédska a Fínska³⁵. Atmosféru prijatia zažil aj pri návšteve Estónska (1991).

Nádherná a prorocká scéna sa odohrala pri otváraní Svätej brány Jubilejného roka 2000 (18.1.2000) v Bazilike sv. Pavla za hradbami. Keď prítomní videli, ako sa nedarí pápežovi otvoriť bránu,

boli v pomykove. Ján Pavol II. však calkal, kedy sa k jeho rukám pritlaceným na dvere pridajú ruky pravoslávneho metropolitu Athanasia a anglikánskeho primasa Careya. Dvere sa otvorili až pod tlakom šiestich rúk. Všetci traja pokľakli. Napriek prítomnosti pravoslávneho patriarchu, vzt'ah s pravosláviem, bol naďalej známe citlivý. Ján Pavol II. navštívil krajiny s pravoslávnu majoritou: Rumunsko, Grécko, Ukrajinu, a aj tu sa mnohé predsudky otupili, alebo preklenuli. Kontakt s Moskovským patriarchátom, napriek viacerým iniciatívam, sa mu nepodarilo nadviazať³⁶.

1 EKUMENICKÉ STRETNUTIA JÁNA PAVLA II. NA SLOVENSKU

Pre naše dejiny je z ekumenického hľadiska zvlášť významná návšteva Jána Pavla II. – priam prelomová, na Slovensku v r. 1995. V Prešove (2.7.1995), sa pri pamätnej tabuli 24 obetí „Karaffových jatiek“ (1687) pomodlil spoločne s evanjelickým biskupom³⁷ východného dištriktu ECAV Jánom Midriakom a gréckokatolíckym prešovským eparchom Mons. Jánom Hirkom. Prešovskému modlitbovému stretnutiu predchádzalo ekumenické stretnutie v Bratislave na Apoštolskej nunciatúre (1.7.1995). Na stretnutí sa zúčastnili zástupcovia cirkví: Pavel Procházka, predseda Evanjelickej cirkvi metodistickej, Ján Hradil, generálny vikár Cirkvi ceskoslovenskej husitskej na Slo-

³⁴ Tamže, 95-96

³⁵ Na druhý den sa pri obede jeden z luteránskych arcibiskupov pápeža opýtal, ci ich prítomnosť pri oltári po jeho boku nemohla znamenať uznanie platnosti ich biskupskej vysviacky. Svätý Otec na ten žart odpovedal iným žartom: *A nemohlo to, naopak byt' tak, že dvaja arcibiskupi stojaci pri mne uznali môj primát?* Dziwisz S.: *Život s Karolom*, 2007, Trnava: SSV 2007, s. 222.

³⁶ Porov.: Dziwisz S.: *Život s Karolom*, 2007, Trnava: SSV 2007, s.220-227.

³⁷ Po odchode pápeža biskup povedal: *Nikdy mi ani na um nezišlo, žeby sa niečo také mohlo stat'.* Dziwisz S.: *Život s Karolom*, 2007, Trnava: SSV 2007, s. 223.

vensku, Eugen Mikó, biskup Reformovanej kresťanskej cirkvi na Slovensku, Karol Gábriš, dekan Evanjelickej bohosloveckej fakulty UK, Július Filo, generálny biskup Evanjelickej cirkvi a.v. na Slovensku, Juraj Kohút, predseda Bratskej jednoty baptistov v SR a cestný predseda Ústredného zväzu Židovských náboženských obcí na Slovensku Pavol Traubner. Dalším ekumenickým stretnutím bolo stretnutie v Knažskom seminári sv. Františka Xaverského v Badíne v septembri 2003.

Den po stretnutí v Bratislave vyhlásil evanjelický biskup augsbusrského vyznania Július Filo: *Dúfam, že sa situácia v tejto oblasti zlepší. Ján Pavol II. je jednou zo vzácných postáv nášho storočia a vyvinul veľa pozitívneho úsilia v otázkach mieru, pokoja a spravodlivosti vo svete. Pavol Traubner povedal: Návšteva Jána Pavla II. je poctou pre všetkých obyvateľov Slovenskej republiky, a to nielen pre veriacich kresťanov, ale aj pre židovskú komunitu. Keby sme všetci žili takým spôsobom, ako nacrtoľ Sv. Otec, myslím, žeby na svete nebola neznášanlivosť, xenofóbia a antisemitizmu*³⁸.

Citlivosť tejto návštevy Jána Pavla II. na Slovensku spocívala v udalosti svätorecena blahoslavených Troch košických mučeníkov: Marka Križina, Štefana Pongráca a Melichara Grodieckého (Košice, 2.7.1995), ktorí palmu mučeníctva získali v časoch politických zápasov a náboženských nepokojov na počiatku 17. storočia (1619). V týchto časoch boli však obeť na oboch stranách. Preto je tak významná, spoločná modlitba „Otec

náš“ pri pamätníku Karaffových jatiek. Toto pápežovo gesto komentoval biskup Midriak slovami: *Pod'akoval som Jánovi Pavlovi II. v mene evanjelickej cirkvi za to, že sa rozhodol pristaviť sa aj pri tomto pamätníku. Je to krok k zblíženiu a vyrovnananiu sa s krivdami 17. storočia a d'alších storočí. O stretnutí som sa dozvedeli až v poslednej chvíli, preto sme boli milo prekvapení. Evanjelický biskup Filo zhodnotil pápežovu iniciatívu ako „malý zázrak“³⁹. Pršalo a po tichej modlitbe a spoločnej modlitbe „Otec náš“ podal Svätý Otec ruku evanjelickému biskupovi. Biskup Midriak povedal: *Ako dážd' zvlažil rozhorúčenú zem, tak pápežovo gesto osvieži ekumenické vzťahy medzi evanjelikmi a Katolíckou cirkvou*⁴⁰.*

2. mája 1995 napísal Ján Pavol II. Apoštolský list *Orientalium lumen* k stému výročiu Apoštolského listu *Orientalium dignitas* pápeža Leva XIII. Ján Pavol II. v nom hovorí o obdivuhodnej rozmanitosti chvály kresťanov jedinému Otcovi skrze Ježiša Krista v Duchu Svätom. Práve z tohoto listu vychádzal Svätý Otec v príhovore v Prešove pri Mestskej hale (2.7.1995), kde sa zišli gréckokatolícki veriaci, zdôraznil: *Stretnutie rozličných kresťanských tradícií má viesť k opravdivému dialógu, ktorý je vždy vzájomnou výmenou duchovných darov* (porov. *Lumen gentium*, 13)⁴¹. Svätý Otec pozdravil v príhovore zvlášť veriacich Pravoslávnej cirkvi a ich pastierov a spomenul spoločné dedičstvo sv. Cyrila a Metoda, apoštolov Slovanov a spolupatrónov Európy a zdôraznil jednotu

³⁸ Košiar, J; Labo Š; Vragaš Š.: *Apoštol národov dvadsiateho storočia*. Trnava 1995, s. 81-82.

³⁹ Tamže, s. 112-115.

⁴⁰ Porov.: *Prešov-Námestník Kristov je váš, je s vami...*In.: Trnava: SSV 1995. Katolícke noviny, roc. 110, c. 29, s. 4.

⁴¹ Porov.: *Príhovor Svätého Otca v Mestskej hale v Prešove pri stretnutí s gréckokatolíckmi 2.7.1995*. In. Trnava, SSV 1995, Katolícke noviny, roc. 110, c. 29, s. 4.

Kristovej Cirkvi, ktorú ozdobuje prijatie zákonitých odlišností. Ony v priebehu dejín umožnili, že sa živé ohlasovanie evanjelia stalo osobitným vlastníctvom a tradíciou každého ľudu... Pri tejto mojej návšteve Slovenska, najmä v jeho východnej časti, mohol som osobne poznať zvláštnosti, ktoré charakterizujú život a tradície tohto kraja. Tu sa Západ stretá s Východom, latinský obrad s východným. Takmer hmatateľne tu možno cítiť stopy dedičstva a poslstva svätého Cyrila a Metoda, apoštolov Slovanov a spolupatrónov Európy. Svätí solúnski bratia vypracovali svojou evanjelizacnou činnosťou model cirkevného života, ktorý v sebe spája bohatstvo východnej tradície v oblasti práva, liturgie, teológie a spirituality s princípom jednej, svätej, katolíckej a apoštolskej Cirkvi v spoločenstve s rímskym biskupom⁴².

V rozlúčkovej reci na letisku v Poprade (3.7.1995) Svätý Otec povedal: *Nikdy nechýbali protivenstvá a odpor proti autentickému životu viery, ale evanjelium má v sebe moc premeniť prekážky na prozreteľnosť príležitosti ohlasovania spásy. Potom znova spomenul spoločnú Cyrilo-metodskú tradíciu a mučeníkov rôznych vyznaní počas komunistickej diktatúry: Oni všetci nám ukazujú, že prijatie evanjelia je cesta k vybudovaniu spoločnosti, ktorá sa vyznačuje opravdivou slobodou, rešpektovaním druhého a solidaritou bez predsudkov*⁴³.

Dalšie významné, ekumenické stretnutie sa uskutočnilo v den spomienky

mena Panny Márie 12. septembra 2003 v Badíne. Na stretnutí sa zúčastnili predstavitelia kresťanských cirkví na Slovensku spolu s predstaviteľom Židovských náboženských obcí:⁴⁴ ECAV (generálny biskup a predseda ERC v SR Július Filo, biskupi oboch dištriktov Ivan Osuský a Igor Mišina); Reformovaná kresťanská cirkev (biskup Géza Erdélyi); Bratská jednota baptistov v SR (tajomník Jozef Kulacík); Cirkev bratská v SR (Miroslav Oravec); Cirkev ceskoslovenská husitská na Slovensku (biskup Ján Hradil); Cirkev adventistov siedmeho dňa (predseda Karol Badinský); Pravoslávna cirkev (arcibiskup Nikolaj a biskup Ján); Apoštolská cirkev na Slovensku (biskup Ján Lacho)⁴⁵.

Telesne oslabený pápež v krátkom príhovore pozdravil prítomných a povedal, že ich *prítomnosť je výrečným prejavom srdecnej spolupráce a pochopenia, ktoré charakterizujú život Kristových učeníkov na Slovensku... Toto rodinné stretnutie... je príležitosťou, aby sa v hĺbke nášho srdca rozozvucala modlitba božského Učiteľa, aby všetci boli jedno, aby svet uveril, že si ma ty poslal. Spolu s vami obraciam sa s prosbou na všemohúceho Pána, aby nám pomáhal v spoločnom poslaní ohlasovať evanjelium mužom a ženám dnešnej doby a byť jeho svedkami. Nech sa priblíži den, keď budeme môcť spoločne chváliť jeho meno v plnej jednote viery a lásky... Za to sa modlím a toto prajem vám i všetkým, čo sú zverení vašej pastierskej starost-*

⁴² Tamže.

⁴³ *Príhovor Svätého Otca pri rozlúčkovom ceremoniáli na letisku v Poprade 3. júla 1995.* In. Trnava, : SSV 1995, Katolícke noviny, roc. 110, c. 29, s. 6. Porov.: Dráb P.: *Ekumenizmus na Slovensku.* Prešov 1998, s.151-158.

⁴⁴ Porov.: *Jan Pavel II, Dzień po dniu, Tom 2.* Kraków 2005, s. 1242.

⁴⁵ Zoznam uvádzame podľa Archívu KBS. Na stretnutie bol pozvaný aj predseda Evanjelickej cirkvi metodistickej Pavel Procházka, ktorý sa ospravedlnil.

livosti⁴⁶. Krátke stretnutie sa završilo spoločnou modlitbou *Otce náš*.

Zaujímavé zhodnotenie pontifikátu Jána Pavla II. zaznelo zo strany Židovských náboženských obcí: *Ústredný zväz židovských náboženských obcí v Slovenskej republike vyjadruje svoju hlbokú úctu dielu pápeža Jána Pavla II., ktorý svojim vysoko humánnym prístupom prispel v novovekých dejinách pápežstva k odbúraniu neoprávnených predsudkov a k šíreniu ušľachtilých myšlienok tolerancie, vzájomného pochopenia a spolupráce rôzneho náboženského presvedčenia. Želáme plný úspech tomuto jeho úsiliu a prosíme Všemohúceho o pomoc a požehnanie jeho šľachetného diela. Obzvlášť sú nám milé myšlienky najvýstižnejšie sústredené do výrokov: „Židia sú našimi staršími bratmi vo viere“ a, Antisemitizmus je hriech“. Dúfame, že sa dostanú do vieroucných ucebníc a cestou vzdelávania a výchovy k vzájomnej tolerancii už od najútlejšieho detstva si nájdu cestu do každodenného života, k srdcu každého cloveka dobrej vôle⁴⁷.*

Je len potešiteľné, ak zo strany predstaviteľov Židovských náboženských obcí na Slovensku zazneli takéto slová

ocenenia na adresu medzináboženského dialógu Jána Pavla II. V podstate vystihujú a charakterizujú heroické úsilie Jána Pavla II. o medzináboženskú spoluprácu. Zároveň treba nanovo spomenúť odporúčanie Jána Pavla II. kresťanským cirkvám na Slovensku vrátiť sa k dedičstvu sv. Cyrila a Metoda a na tomto odkaze a korenoch nadalej budovať a rozvíjať kresťanskú identitu nášho národa.

DIALÓG S JUDAIZMOM

Otázky dialógu s judaizmom sa nanovo začali nastolovať spolu s deklaráciou II. Vatikánskeho koncilu *Nostra aetate*. Bolo viacero príčin nového prístupu. Najskôr to bolo vedomie reálnej zmeny sveta oproti predchádzajúcim dobám, a presvedčenie, o nutnej spolupráci medzi ľuďmi, nakoľko žiaden národ nemôže existovať izolovane. Paralelne s dialógom medzi národmi sa nutne rozbiehal i medzináboženský dialóg. Zmeny vo vzťahoch k judaizmu boli vyvolané veľkou tragédiou Židov počas II. svetovej vojny, na ktorú upozorňoval pred vojnou pápež Pius XI.,⁴⁸ počas vojny pápež Pius XII.,⁴⁹

⁴⁶ *Príhovory Svätého Otca Jána Pavla II. počas návštevy na Slovensku 11-14. septembra 2003*. Trnava: SSV 2003, s. 19.

⁴⁷ Labo Š.: *Tretia návšteva Svätého Otca Jána Pavla II. na Slovensku*. Trnava 2003, s. 55.

⁴⁸ Pius XI. odsúdil slávnostnou formou nacistický rasizmus vo svojej encyklike *Mit brennender Sorge* (14.3.1937). In.: Pápežská Komisia Pre Náboženské Vzťahy So Židmi: *Pripomíname si: reflexia nad šoa*, 2006, Trnava: SSV 2006, s. 13.

⁴⁹ Pri mnohých príležitostiach židovské organizácie a osobnosti verejne ocenili múdru diplomáciu pápeža Pia XII. Napríklad 7.9.1945 Dr. Joseph Nathan ako komisár talianskych židovských obcí povedal: *Predovšetkým vzdávame hold najvyššiemu veľknazovi a mužom a ženám v Cirkvi, ktorí podľa nariadení Svätého Otca uznali prenasledovaných za svojich bratov a rázne a nezištne sa nám ponáhľali na pomoc, nehladiac na hrozné nebezpečenstvá, ktorým boli vystavení* (*L'Osservatore Romano*, 8.9.1945, s. 2). Dňa 21. septembra toho istého roku prijal Pius XII. na audiencii generálneho sekretára Svetového židovského kongresu Dr. A. Lea Kubowitzkého, ktorý vtedy vyslovil *Svätému Otcovi v mene Združenia izraelských obcí úprimnú vďaku za úsilie Katolíckej cirkvi počas vojny o záchranu židov v celej Európe* (*L'Osservatore Romano*, 23.9.1945, s. 1). Vo štvrtok 29. novembra 1945 sa pápež stretol približne s 80 reprezentantmi židovských utečencov z mnohých koncentračných táborov v Nemecku. Vyslovil sa,

ale aj existujúcimi prejavmi antisemitizmu v súčasnom svete.

V úvode charakterizovania vzt'ahu Jána Pavla II. k judaizmu, treba uviesť azda najskôr zázemie z rodných Wadovíc, kde mal veľ'a židovských známych a spolužiakov, takže jeho pozitívny vzt'ah k židom možno od prvej chvíle považovať za úplne prirodzený⁵⁰. Za historicky prelomovú treba oprávnenne považovať najmä jeho historickú návštevu Veľ'kej synagógy v Ríme v apríli 1986, podpísanie „základnej dohody“ medzi Svätou Stolicou a štátom Izrael v decembri 1993, modlitbu pri Múre nárekov v Jeruzaleme v marci Jubilejného roka 2000 a návštevu pamätníka Yad Vashem. Pri svojej návšteve Rímskej synagógy formuloval Ján Pavol II. vrchnému rabinovi Eliu Toaffovi⁵¹ posolstvo novej éry vzájomných vzt'ahov v troch bodoch: 1/ Kristova cirkev objavuje svoje „puto“ k židovstvu tým, že „skúma svoje tajomstvo“; 2/ Židom, ako ľudu, nemôžeme pripočítat' žiadnu kolektívnu vinu zdedenú po predkoch za to,

co sa stalo v priebehu Ježišovho utrpenia. Tento bod je zvlášť zdôraznený Koncilom. 3/ Napriek vedomiu, ktoré má cirkev o svojej identite, nie je dovolené povedať, že židia sú „zavrhnutí alebo zlomení“, ako to bolo vysvetľované alebo mohlo byť odvodzované zo Svätého písma.

Pri návšteve Múra nárekov vložil do štrbiny medzi kamenmi túto modlitbu: *Bože našich Otcov, Ty si vybral Abraháma a jeho potomstvo, aby tvoje meno bolo prinesené národom. Sme hlboko zarmútení správaním sa tých, ktorí im v priebehu dejín spôsobili utrpenie, tým, ktorí sú tvojimi synmi. Prosíme t'a o odpustenie a zároveň sa zo všetkých svojich síl chceme snažiť skutocne žiť ako bratia s ľuďom Zmluvy. Skrze Ježiša Krista, nášho Pána. Amen*⁵².

Keď sa jedná o judaizmus, treba mať na mysli zvláštne puto medzi židovstvom a Cirkvou, vyplývajúce zo spoločného starozákonného Zjavenia, ale aj kvôli faktu, že z tohto národa sa narodil Kristus podľa tela,⁵³ pravidelne navštevoval synagó-

že je pre nich veľ'kou ct'ou, že môžu osobne pod'akovať Svätému Otcovi za jeho obrovskú pomoc prenasledovaným pocas obdobia nacistického fašizmu (L'Osservatore Romano, 30.11.1945, s. 1). Keď v roku 1958 zomrel pápež Pius XII., poslala izraelská premiérka Golda Meirová veľ'avravné posolstvo: *Pripájame sa k bolesti celého ľudstva. Keď prechádzal náš národ hrozným utrpením, pozdvihol pápež svoj hlas za obeť. Vtedy jeho slová, jasne a zreteľne vyjadrujúce veľ'ké tradícne pravdy, obohatili náš život a prehlušili každodenný hukot boja. Smútime za veľ'kým služobníkom mieru.* In.: Pápežská Komisia Pre Náboženské Vzt'ahy So Židmi: *Pripomíname si: reflexia nad šoa*, 2006, Trnava: SSV 2006, s. 16. Za mnohých, ktorí pomáhali prenasledovaným židom, spomenieme košickú rodáčku Saru Salkahazyovú, ktorá bola 17.9.2006 vyhlásená za blahoslavenú (narodená 11.5.1899; popravená 27.12. 1944 v Budapešti).

⁵⁰ Porov.: Dziwisz S.: *Život s Karolom*, 2007, Trnava: SSV 2007, s. 228-231.

⁵¹ S hlavným rabinom Eliom Toaffom sa Ján Pavol II. stretol už vo februári 1981 v sakristii farského kostola San Carlo ai Catinari. Bolo to súkromné stretnutie, veľ'mi krátke, no bolo prvé vôbec. Ľady sa prelomili. Porov.: Dziwisz S.: *Život s Karolom*, 2007, Trnava: SSV 2007, s. 231.

⁵² Porov.: Sfeir N., P.: *Ekumenismus a mezináboženský dialog za pontifikátu Jana Pavla II.*, 2003. In.: 25. výročí pontifikátu papeže Jana Pavla II. Praha: Česká biskupská konference 2004, s. 78-79. Kar. Dziwisz sa zamyslel, ako mohlo zapôsobit' pápežovo gesto na Židov. O niekoľko dní cítal vyhlásenie Elieho Wiesela, Žida, nositeľa Nobelovej ceny za mier: *Ako diet'a som sa bál prechádzať okolo kostola. Teraz sa všetko zmenilo...* Porov.: Dziwisz S.: *Život s Karolom*, 2007, Trnava: SSV 2007, s. 234.

⁵³ Porov.: II. Vatikánsky Koncil, *Lumen gentium*, 16.

gu, v ktorej sa modlieval, Panna Mária a apoštoli boli Židmi, a Cirkev čerpá silu z korenov tej pravej olivy, do ktorej boli naštepené ratolesti planej olivy pohanov (porov. Rim 11, 17-24), Židia sú naši milovaní bratia a v istom zmysle skutočne „naši starší bratia“⁵⁴. Za ďalší dôvod dôležitej pozornosti judaizmu treba pokladať biblické prisl'úbenie židovskému národu, ktoré je zdôraznené aj v Novom zákone, u sv. Pavla: *Božie dary a povolenie sú neodvolateľné*⁵⁵. Tento fakt Božieho prisl'úbenia zdôraznil Ján Pavol II. pri návšteve Nemecka: *Božiemu ľudu starého zákona, ktoré [prisl'úbenie] nebolo nikdy odvolané*⁵⁶.

Castým poukázaním na spoločné korene, začína Ján Pavol II. svoje príhovory židovskému spoločenstvu. Spoločné dedičstvo zahrna vieru v jedného Boha, ktorý sa s láskou stará o ľudí; prelínajú sa princípy liturgického chápania prejavovania bohopocty; židovská modlitba, najmä Žalmy, dodnes tvoria väčšiu časť kresťanského modlitebníka, predovšetkým Liturgie hodín; zo spoločného základu viery vychádza i chápanie cloveka a sveta; rovnako sa hlásime k pokoleniu Abraháma. Otázky, týkajúce sa vzťahu k judaizmu, k našim starším bratom vo viere, a spoločného dialógu, sa dotýkajú samotnej identity Cirkvi. Keď sa kresťania zaujímajú o pochopenie judaizmu, lepšie spoznávajú

vlastné korene, vychádzajúce zo židovského náboženstva. Na druhej strane je tu zas nádej, že vzájomný dialóg umožní Židom lepšie porozumieť kresťanstvo a katolícku Cirkev v ich dnešnej identite. Naozaj tu nejde len o vrátenie sa do minulosti. Spoločná budúcnosť Židov a kresťanov si vyžaduje, aby sme sa rozpamätali, lebo *bez pripomínania niet budúcnosti*. Aj samotné dejiny sú *memoria futuri*⁵⁷. Ak má byť židovsko-kresťanský dialóg skutočne úprimný, musí byť teologickejší, pripomenul Ján Pavol II. pri príležitosti 20. výročia *Nostra aetate*⁵⁸.

Iným dôvodom na vzájomný dialóg sú problémy sveta, na ktoré nemajú odpovedať len kresťania. Súčasný svet charakterizuje teoretický i praktický ateizmus. Ľudia žijú tak, akoby nebolo Boha. Preto Ján Pavol II. vo svojich príhovoroch oslovujúcich židovské komunity, apeluje i na ich svedectvo o viere v Boha, nakoľko máme spoločné povolanie byť požehnaním pre svet. Dalšími bodmi pápežových príhovorov, v ktorých sa môže ideovo postupovať spoločne sú: cirkevné školy (židovské); ochrana života, a to od pocatia až po prirodzenú smrť – keďže práve židovský národ dostal prikázanie „nezbiješ“, avšak zažil aj hrôzu Holocaustu;⁵⁹ spoločné uvádzanie noriem Desatora do života ľudskej spoločnosti⁶⁰.

⁵⁴ Ján Pavol II.: *Príhovor pri príležitosti spomienky na šoa 7. apríla 1994*. In.: Pápežská Komisia Pre Náboženské Vzťahy So Židmi: *Pripomíname si: reflexia nad šoa*, 2006, Trnava: SSV 2006, s. 18.

⁵⁵ Rim 11, 29. Porov.: II. Vatikánsky Koncil, *Nostra aetate*, 4.

⁵⁶ AAS 73 (1981), 80. In.: Dupuis J.: *Chrześcijaństwo i religie*, 2001, Kraków 2003, s. 324.

⁵⁷ Porov.: Ján Pavol II.: *modlitba Anjel Pána*, 11.6.1995. In.: Pápežská Komisia Pre Náboženské Vzťahy So Židmi: *Pripomíname si: reflexia nad šoa*, 2006, Trnava: SSV 2006, s. 8.

⁵⁸ Porov.: Weigel G.: *Svedok nádeje II*. Bratislava 2000, s. 182.

⁵⁹ V roku 1991 spojil Ján Pavol II. Holocaust židov s iným holocaustom našich cias, ktorým je abortus – k veľkým cintorínom ľudskej ukrutnosti nášho veku patrí aj „cintorín nenarodených“. Ján Pzvol II., *Homília pri sv. omši*, Radoma (Poľsko), 4.6.1991.

⁶⁰ Porov.: Kasiłowski P.: *Dialog s judaizmem*. In.: *Znaki nadziei trzeciego tysiąclecia*. Kraków 1999, s.71-90.

DIALÓG S ISLAMOM

Ako sme vyššie uviedli, II. Vatikánsky koncil venoval osobitnú pozornosť židovskému náboženstvu a pripomenul veľké duchovné dedičstvo, ktoré je spoločné kresťanom a židom. Vyjadril tiež svoju úctu k vyznávacom islamu, ktorých viera sa rada odvoláva na Abraháma⁶¹. V príprave na Jubilejný rok 2000, navrhol Ján Pavol II. študovať možnosti, ako pre zintenzívnenie dialógu so židmi a vyznávacmi islamu zaradiť historické stretnutia v Betleheme, v Jeruzaleme a na Sinaji, na miestach s veľkým symbolickým významom, ale aj stretnutia s predstaviteľmi veľkých svetových náboženstiev v iných mestách. Na rok 2000 naplánoval Ján Pavol II. jubilejnú púť po stopách Abraháma, Mojžiša, Ježiša a Pavla. Mala to byť cesta k začiatkom dejín kresťanstva, na miesta, kde živý Boh vtlačil svoje stopy. Žiaľ, nedostal súhlas, aby sa prvá etapa mohla začať v Ure Chaldejskom v Iraku. Pápež svoju púť musel začať vo Vatikáne slávnostnou spomienkou na Abraháma.

Za naznacie rozvíjania vzťahov voči islamu možno považovať slová, ktoré Ján Pavol II. adresoval africkým biskupom zhromaždeným v Ríme: *Kresťania a moslimovia by mohli v dnešnom svete spoločne verejne svedčiť o svojej viere v Boha, Stvoriteľa a Pána dejín. Laicizácia sociálneho života neústupne tlaci na slobodu cloveka, ktorý musí sám brániť svoj život prežívaný vo viere.* Aj pri rozvíjaní a prehľbovaní di-

alógu s islamom sa prejavil Ján Pavol II. ako „pútnik komunikácie“, keď navštívil viaceré krajiny s prevažnou väčšinou obyvateľov islamského vierovyznania: Turecko (1979), Maroko (1985), Sudán, Benin a Ugandu (1993), Egypt (2000), Sýriu (2001)⁶². Rovnako vyzdvihol Východné katolíckej cirkvi na Blízkom východe a v Indii., ktoré nadobudli vzácne skúsenosti na poli medzináboženského dialógu, zvlášť s islamom, čo môže pomôcť ďalším cirkvám, v Ázii aj inde. Je jasné, že východné katolíckej cirkvi majú veľké bohatstvo tradícií a skúseností, ktoré môžu vo veľkej miere priniesť úžitok celej Cirkvi⁶³. Ján Pavol II. ako prvý pápež v histórii navštívil mešitu – Omajádovskú, v Damasku (6.5.2001), v ktorej sú relikvie sv. Jána Krstiteľa,⁶⁴ a ako „svedok pokoja“ bol rozhodným odporcom vojny v Iraku, v ktorom prevláda moslimské obyvateľstvo, a inicioval značné diplomatické a modlitebné úsilie na zabránenie vojny. Celkove možno súhlasiť s vyjadrením, uverejnenom v *La Civiltà Cattolica*: *Žiaden iný pápež v dejinách nevenoval „tol'ko pozornosti“ vzt'ahom s moslimami*⁶⁵. Vždy však bude treba dávať pozor, aby nevznikli nebezpečné nedorozumenia, a bdieť nad nebezpečenstvom synkretizmu a ľahkomyselného a klamlivého irenizmu⁶⁶.

V Casablanke (jesen 1985) sa pápež najväčšiemu počtu (80 000 mladých moslimov), pred akým vôbec hovoril, prihovoral takto: *Lojalita vyžaduje, aby sme uznávali a rešpektovali rozdiely. Hlavný je zrejme náš*

⁶¹ Ján Pavol II.: *Redemptor hominis*, 1979, 11. Porov.: II. Vatikánsky Koncil, *Nostra aetate*, 3-4.

⁶² Porov.: Sfeir N., P.: *Ekumenismus a mezináboženský dialog za pontifikátu Jana Pavla II.*, 2003. In.: 25. výročí pontifikátu papeže Jana Pavla II. Praha 2004, s. 75-76.

⁶³ Porov.: Ján Pavol II.: *Ecclesia in Asia*, 1999, 27.

⁶⁴ Porov. Dziwisz S.: *Život s Karolom*, 2007, Trnava: SSV 2007, s. 239.

⁶⁵ Tamže, s. 235, 238.

⁶⁶ Ján Pavol II.: *Tertio Millenio Adveniente*, 1994, 53.

pohl'ad na Ježiša Nazaretského... Ide o dôležité rozdiely, ktoré môžeme prijať s pokorou a úctou pri vzájomnej znášanlivosti. Je to tajomstvo, ktoré nám Boh jedného dna objasní, tým som si istý⁶⁷. Zdá sa, že pápežove slová sú ozvenou 5. sury Koránu: *Keby Boh chcel, bol by vás veru ucinil národom jediným, avšak neucinil tak preto, aby vás vyskúšal tým, čo vám dal... Predbiehajte sa vzájomne v konaní dobrých skutkov! K Bohu sa uskutoční návrat vás všetkých, on vás poučí o tom, v com ste boli v rozpore* (5,56)⁶⁸. Obdivuhodné bolo, že mladí tleskali vo vhodných momentoch. Nepoznali text príhovoru vopred, preto sa nemohli pripraviť, oslovili ich slová o spolupráci moslimov a kresťanov pri vydávaní svedectva o svojich duchovných hodnotách. Nezvyčajným bolo aj gesto marockého kráľa Hassana II., ktorý sa osobne zaujímal o prípravu stretnutia na štadióne a dokonca o samotnú výzdobu oltára⁶⁹.

V citlivej a toľko diskutovanej otázke budúcnosti Európy, pripomína Ján Pavol II. duchovný príspevok antického Grécka a rímskeho sveta, keltských, germánskych, slovanských, ugrofínskych národov, židovskej kultúry, ako aj islamského sveta. Avšak treba uznať, že tieto inšpirácie historicky dostali silu až v židovsko-kresťanskej tradícii, ktorá bola schopná dostať ich do vzájomného súladu, konsolidovať ich a rozvinúť. Ide o skutočnosť, ktorú nemožno ignorovať; naopak, v procese budovania spoločného európskeho domu je potrebné uznať, že aj túto budovu treba postaviť na hodnotách, ktoré sa naplno prejavili v kresťan-

skej tradícii. Toto uznanie bude prospešné každému,⁷⁰ predovšetkým v zápase s náboženskou ľahostajnosťou a axiologickým relativizmom. Osobitne dôležitý je korektný vzťah k islamu. Tento dialóg, ako si to v ostatných rokoch viac ráz zreteľne uvedomili európski biskupi, sa musí viesť „rozumným spôsobom, s jasnými predstavami o jeho možnostiach a hraniciach, ako aj s dôverou k Božiemu zámeru spasit' všetky svoje deti“.

Okrem iného je potrebné uviesť i značný rozdiel medzi európskou kultúrou, s jej hlbokými kresťanskými koreňmi, a moslimským myslením. V tejto súvislosti treba tých kresťanov, ktorí žijú v dennom kontakte s moslimami, náležite pripravovať na objektívne poznanie islamu, aby sa mohli s ním vyrovnávať. Takúto prípravu musia dostať najmä seminaristi, knazi a všetci pastorační spolupracovníci. Napokon je celkom prirodzené, aby Cirkev, ktorá žiada od európskych inštitúcií podporovanie náboženskej slobody, mohla nájsť aj na rovnakom zabezpečovaní náboženskej slobody v krajinách s inou náboženskou tradíciou, kde sú kresťania v menšine. V tom súvisí „je pochopiteľné prekvapenie a pocit frustrácie u tých kresťanov, ktorí napríklad v Európe prijímajú veriacich iných vyznaní a dávajú im všetky možnosti vykonávať ich kult, pričom praktizovanie kresťanského náboženstva je zakázané práve v tých krajinách, kde títo veriaci majú väčšinu a ich viera je vyhlásená za štátne náboženstvo“. Ľudská osoba má právo na náboženskú slobodu

⁶⁷ Ján Pavol II., *Insegnamenti*, vol VIII. zv. 2, Città del Vaticano 1986, 19.8. 1985, s. 506. In.: Riccardi A.: *Buh nemá strach*, 2003, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství 2006, s.r.o., s. 95.

⁶⁸ In.: Riccardi A.: *Buh nemá strach*, 2003, Kostelní Vydří 2006, s.r.o., s. 95-96.

⁶⁹ Porov. Dziwisz S.: *Život s Karolom*, 2007, Trnava: SSV 2007, s. 236.

⁷⁰ Ján Pavol II.: *Cirkev v Európe*, 2003, 19.

a všetci ľudia na celom svete „musia byť slobodní pred akýmkoľvek nátlakom, či už zo strany jednotlivcov, alebo zo strany spoločenských skupín, ako aj pred akoukoľvek inou ľudskou mocou“⁷¹.

Ján Pavol II. videl v dialógu s islamom, rovnako ako v dialógu s judaizmom, možnosť spoločného postupu pri obhajobe a praktizovaní hodnôt v laicizovanej spoločnosti, ako sú najmä dôstojnosť ľudskej osoby, ochrana života od okamihu počatia až po prirodzenú smrť a rodina. Viera v jedného Boha Stvoriteľa vytvára priestor na spoločnú modlitbu, ale aj na spoluprácu v charitatívnej činnosti. Ján Pavol II. je proti akémukoľvek násiliu pod rúškom náboženstva, a očakáva opätovaný prejav spravodlivej, vzájomnej ústretovosti. Vzájomná úcta a rešpektovanie, nevedie k synkretizmu, ale skôr k potrebnému a hlbšiemu poznaniu vlastnej identity a porozumeniu medzi najväčšími monoteistickými náboženstvami.

PROROK NÁDEJE

Ak hľadáme čo možno najviac súvislostí, ktoré by ozrejmili celý, a dnes už uzavretý, pontifikát Jána Pavla II., je azda na mieste vrátiť sa k jeho prvému poslaniu Mestu a svetu, krátko po zvolení na Petrov stolec. Z balkóna baziliky sv. Petra v Ríme vtedy odzneli pamätné slová, ktoré história uchováva ako vzácny klenot: *Otvorte brány Kristovi – nebojte sa! Nebol to recnický zvrät, ale prejav hlbkej vie-*

ry – vyznanie viery, na ktorej sme sa povzbudzovali takmer 27 rokov jeho požehnanej pastierskej služby. Požýval cloveka doby k odmietnutiu strachu zo sveta, zo seba samého i z Boha. Neskôr túto myšlienku sformuloval v odpovedi pre Vittoria Messoriho: *aby sme oslobodili súčasného cloveka od strachu, treba tomu clovekovi priat' z celého srdca, aby nosil a rozvíjal vo svojom srdci tú bázen pred Bohom,*⁷² ktorá je pociatkom múdrosti. Budúcnosť sveta totiž bude závisieť od *svätých ľudí, čiže opravdivých krest'anov.* Ján Pavol II. ešte doplnil, ako sám zhodnotil, veľmi vhodné slová André Malraux, ktorý povedal, že *XXI. storocie bude vekom ducha, alebo vôbec nebude*⁷³. Podobnú víziu sformuloval kedysi Karl Rahner: *Krest'an budúcnosti bude mystikom, alebo ho vôbec nebude*⁷⁴.

Pápežove slová vyjadrovali nielen nádej, ale formulovali aj alternatívu, pred ktorou stojí svet. Slová nádeje predniesol aj na Valnom zhromaždení OSN (1995): *Presvedčíme sa, že slzy tohto storocia pripravili základ pre novú jar ľudského ducha.* Kardinál Ratzinger, dnes pápež Benedikt XVI., komentoval pápežove slová takto: *Pápež skutocne očakáva, že po tisícrocí delenia nádiđe tisícrocie zmierenia. Naplna ho nádej, že každé tisícrocie má vlastnú fyzionómiu; že všetky zlyhania nášho storocia a tiež jeho slzy, ako hovorí, sa zmenia na nový zaciatok. Musíme odznova objavovat' jednotu ľudského rodu, jednotu náboženstiev, jednotu krest'anov, aby sa potom zacala viac pozitivna epocha*⁷⁵.

⁷¹ Tamže, 57.

⁷² Jan Paweł II.: *Przekroczyć próg nadziei.* Lublin 1994, s. 165-166.

⁷³ Tamže, s. 166.

⁷⁴ Rahner K.: *Schriften zur Theologie*, t. VII. Einsiedeln 1966, s. 22. In.: Bolewski J.: *Nadzieja jedności w Duchu Świętym.* In.: *Znaki nadziei trzeciego tysiąclecia.* Kraków 1999, s. 161.

⁷⁵ Ratzinger J.: *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół na przełomie tysiącleci.* Rozhovor s P. Seewaldom. Kraków 1997, s. 203. In.: Bolewski J.: *Nadzieja jedności w Duchu Świętym.* In.: *Znaki nadziei trzeciego tysiąclecia.* Kraków 1999, s. 162.

Ján Pavol II. bol pápežom, na ktorom sa vyplnili prorocké slová kardinála Wyszińskiego, ktoré mu povedal krátko po zvolení: *Máš voviesť Cirkev do tretieho tisícročia*. Rozhodne nešlo len o časové vyjadrenie určitého momentu, obsah Wyszińskiego slov treba chápať skôr ako pripomenutie zodpovednosti za úlohu Cirkvi v tret'om tisícročí. Tak sa i stalo, Ján Pavol II. nielen voviedol Cirkev do tretieho tisícročia, ale ukázal i jej jasné smerovanie. Prelomovému obdobiu striedania tisícročí predchádzal „civilizačný prelom“ zbúrania železnej opony a globalizačný proces ako v pozitívnom slova zmysle, tak, ako sa to javí aj dnes, aj vo vyrovnaní sa s negatívami, ktoré presiakli celosvetovú, laicizovanú, ľudskú spoločnosť.

Ján Pavol II. sa prejavil ako „prorok nádeje“, ktorý odvážne stál na cele Katolíckej cirkvi, inšpiroval víziu mocnej nádeje obnovy kresťanstva a duchovnej obnovy sveta v procese historických zmien. Hlboké slová nádeje sformuloval Ján Pavol II. v case po zmenách vo Východnej Európe, ale ešte pred vstupom do tretieho tisícročia v apoštolskom liste *Tertio Millennio Adveniente* (1994). Po kataklizmách pôsobenia totalitných systémov v 20. storočí, v ktorých Nietzscheove vyhlásenie „smrti Boha“ nebolo prázdnu teóriou, ale bolestnou skutočnosťou,⁷⁶ charakterizoval Ján Pavol II. cloveka dneška, ako toho, ktorý sa správa „akoby nebolo Boha“. Napriek evidovanej skúsenosti doby, „prekracuje prah nádeje“ a mobilizuje duchovné sily sveta k spolupráci a obnove.

Ekumenické hnutie počas svojho pôsobenia od II. Vatikánskeho koncilu prinieslo pekné ovocie, na čo upriamil pozornosť Ján Pavol II. v encyklike *Ut unum sint* (41-76). Napriek dosiahnutým úspechom, cirkvi zostávajú naďalej medzi sebou oddelené. Co viac, vyrástli nové problémy, ako na Východe, tak i na Západe. Zdá sa, že v určitých situáciách sa dialóg nachádza v nulovej pozícii, a z tejto pozície ho môže vyviesť iba impulz pochádzajúci z Ducha Svätého. Treba však otvorene povedať, že Ján Pavol II., prorok nádeje, ktorý toľko energie investoval do dialógu a organizácie viacerých medzináboženských stretnutí, sa na tento impulz Ducha Svätého spoliehal najviac. Tak často treba opakovať dnes už prorockú modlitbu, ktorú sa modlil Ján Pavol II. vo Varšave na Námestí Víťazstva v r. 1979: *Nech zostúpi Tvoj Duch! Nech zostúpi Tvoj Duch! A obnoví tvár zeme. Tejto zeme!*⁷⁷ Sila pápežovej modlitby sa prejavila. Avšak potrebujeme ju znova, lebo transcendentný rozmer modlitby a vzývania Ducha Svätého, tvorí princíp medzináboženského dialógu v celej iniciatíve Jána Pavla II.

I keď doposiaľ nedošlo k túženej jednote, *jednota je napokon darom Ducha Svätého*, napísal Ján Pavol II. v *Tertio Millennio adveniente*, predsa skrze modlitbu sme sa stali *najmenej ovel'a bližší v prekonávaní rozdielov vzniknutých v druhom tisícročí*⁷⁸. K tomuto konštatovaniu treba azda ešte doplniť ďalšie slová „proroka nádeje“, ktoré ho tak výrazne charakterizovali. Boli to viackrát zopakované slová Ježiša Krista po jeho

⁷⁶ Porov.: Dobroczyński G.: *Znak nadziei. Prologomena misyjnej duchowości nowego wieku*. In.: *Znaki nadziei trzeciego tysiąclecia*. Kraków 1999, s. 14-25.

⁷⁷ *W pielgrzymce do ojczyzny ziem. Jan Paweł II w Polsce, 2 czerwca – 10 czerwca 1979*. Paryż 1979, s. 36.

⁷⁸ Ján Pavol II.: *Tertio Millennio Adveniente*, 1994, 34. Porov.: Moysa S.: *Nadzieja ekumeniczna Jana Pawła II*. In.: *Znaki nadziei trzeciego tysiąclecia*. Kraków 1999, s. 68.

zmrtvychvstani: *Nebojte sa!* (Mt 28, 10). Sú to slová nádeje, ktoré nemusia uspokojiť l'udskú opýtanosť: *kedy nastane cas jednoty?*, nakoľko Ján Pavol II. hovoril o zjednocovaní v tret'om tisícrocí. Vzhľadom na l'udský vek, je to značne dlhý cas, ale v Božom pláne, ktorý nie je determinovaný casom a priestorom, i keď sa ešte stále takto uskutocňuje, problém stráca na aktuálnosti. Ak sa však nad'alej l'udsky pýtame, *ci sa cas jednoty nedá urýchliť?*, odpoveďou by podľ'a Jána Pavla II. bolo: *áno, dá sa!* *Modlitbou vzývania Ducha Svätého a zaangažovaním veriacich doposiaľ oddelených viero-vyznaní.* Hlboká náuka Jána Pavla II. dáva odpoveď: *Jednota je dar Ducha Svätého, o ktorom zatiaľ vieme, že bude raz l'udstvu daný.* Bude to jednota v rozmanitosti. Každá kultúra a každá náboženská tradícia vstúpi do jedinej oslavy Boha, v jednom Duchu. *Lebo dary milosti sú rozličné, ale Duch je ten istý... Boh, ktorý pôsobí všetko vo všetkých, je ten istý... Každý však dostáva prejavy Ducha na všeobecný úžitok* (1 Kor 12; 4, 6-7).

Avšak, ako konštatuje kardinál Dziwisz, prvou odpoveďou spoločného krácania na ceste k jednote, bolo azda gesto, keď šesť rúk spoločnými silami otváralo starobylú bránu Baziliky sv. Pavla za hradbami. *Šesť rúk stále rozdelených kresťanov, ktorí určité túžili po zmierení.* Dodáme ešte jednu charakteristiku Jána Pavla II., ktorá posilňuje nádej vo vetach l'ud'och dobrej vôle: *Vo chvíli, keď sa zdalo, že svet pod vplyvom tragického napätia exploduje, jedine on, svedok pokoja, pripomínal, že beh histórie, evolúcia myslenia a predovšetkým náboženstvá napriek všetkému hlásajú neustále smerovanie k jednote.* „Svet sa môže zmeniť!“ *Táto veta, ktorú Ján Pavol II. počas celého pontifikátu opakoval, je zrejme najcennejším dedičstvom, aké mohol zanechať l'ud'om dvadsiateho prvého storočia*⁷⁹.

PODSTAWY EKUMENICZNYCH INICJATYW W NAUCZANIU JANA PAWEŁA II

Nauka Soboru Watykańskiego II wiele uwagi poświęca zagadnieniom ekumenicznym. Te myśl kontynuje w sposób szczególny Jan Paweł II w czasie swego pontyfikatu. Wyrazem tego jest wiele dokumentów jego autorstwa, spotkań, audiencji, wizyt. Główna myśl jaki przyświecała Ojcu Świętemu, była idea zjednoczenia narodów w duchu wiary. Podczas wizyty apostolskiej na Słowacji Jan Paweł II podjął tę kwestię wskazując na wielkie zasługi św. Cyryla i Metodego. Ważnym elementem działalności ekumenicznej było nawiazanie dialogu z judeizmem i islamem. W tym obszarze, można powiedzieć, Papież stał się człowiekiem dialogu inądziei. Wielu widziało w Jego posługiwaniu nowy blask działalności ku zdjednoczeniu narodoów. Nie bez znaczenia nazwano Go Papieżem Prorokiem, który doprowadzi ludzkość do podjęcia wspólnej drogi miłości człowieka opartej na miłości Chrystusowej.

LITERATURA:

Bolewski, J.: *Nadzieja jedności w Duchu Świętym.* In.: *Znaki nadziei trzeciego tysiąclecia.* Kraków 1999.

Dobroczyński, G.: *Znak nadziei. Prologomena misyjnej duchowości nowego wieku.* In.: *Znaki nadziei trzeciego tysiąclecia.* Kraków 1999.

Dráb, P.: *Ekumenizmus na Slovensku.* Prešov 1998.

Dufferová, A.: *Tri „e“ – ekumena, ekonomia, ekologia: výzvy pre Európu.* In.: *Európa – politický a duchovný fenomén.* Košice 2004.

Dupuis, J.: *Chrześcijaństwo i religie.* Kraków 2003.

⁷⁹ Porov.: Dziwisz S.: *Život s Karolom.* 2007, Trnava: SSV 2007, s. 227, 243-244.

- Dziwisz, S.: Život s Karolom. Trnava 2007.
 Ekumenická cinnosť Jána Pavla II. In.:
 Vo svetle blahozvesti. Trnava 1985.
- Gavenda, M.: Humor je jediná skutocná
 ochrana proti heréze. In.: Trnava: Katolí-
 cke noviny, SSV 2007, roc.122, c. 14, s. 10.
- Ján Pavol II.: Dominum et vivificantem, 1986
- Jan Paveľ II.: Dzień po dniu, Tom 2.
 Kraków 2005.
- Ján Pavol II.: Ecclesia in Asia, 1999, 27.
- Ján Pavol II.: Modlitba Anjel Pána,
 11.6.1995. In.: Pápežská Komisia Pre Ná-
 boženské Vzt'ahy So Židmi: Pripomína-
 me si: reflexia nad šoa, 2006, Trnava:
 SSV 2006, s. 8.
- Jan Paweľ II.: Nauczanie papieskie, t. I.
 Poznań – Warszawa.
- Ján Pavol II.: Príhovor pri príležitosti
 spomienky na šoa 7. apríla 1994. In.: Pá-
 pežská Komisia Pre Náboženské Vzt'ahy
 So Židmi: Pripomínáme si: reflexia nad
 šoa, 2006, Trnava: SSV 2006, s. 18.
- Jan Paweľ II.: Przekroczyć próg nad-
 dziei. Lublin 1994.
- Ján Pavol II.: Redemptor hominis, 1979, 6.
- Ján Pavol II.: Redemptoris missio, 1990,
 5, 6, 10.
- Ján Pavol II.: Tertio Millenio Advenien-
 te, 1994, 53.
- Ján Pavol II.: Redemptoris missio, 1990,
 5, 6, 10.
- Ján Pavol II.: Ut unum sint, 1995, 21.
 Porov.: II. Vatikánsky Koncil: Unitatis re-
 dintegratio, 4.
- Kasiłowski, P.: Dialog s judaizmem.
 In.: Znaki nadziei trzeciego tysiąclecia.
 Kraków 1999.
- Košiar, J; Labo, Š; Vragaš, Š.: Apoštol ná-
 rodov dvadsiateho storočia. Trnava 1995.
- Labo, Š.: Tretia návšteva Svätého Otca
 Jána Pavla II. na Slovensku. Trnava 2003.
- II. Vatikánsky Koncil, Nostra aetate, 1.
- II. Vatikánsky Koncil, Ad gentes, 3, 9,
 11. In.: Dupuis, J.: Chrześcijaństwo i reli-
 gie, 2001. Kraków 2003.
- Moysa, S.: Nadzieja ekumeniczna Jana
 Pavla II. In.: Znaki nadziei trzeciego ty-
 siąclecia. Kraków 1999.
- Nagy, S.: Kościół na drogach jedności.
 Wrocław 1985.
- Pápežská Rada Pre Medzináboženský
 Dialóg; Kongregácia PreEvanjelizáciu Ná-
 rodov: Dialóg a ohlasovanie: reflexie a
 odporúčania na tému medzináboženského
 dialógu a ohlasovanie evanjelia Ježiša Kris-
 ta, 1991, 29. Riccardi, A.: Buh nemá strach,
 2003, Kostelní Vydří 2006, s. 86-91.
- Príhovor Svätého Otca v Mestskej hale
 v Prešove pri stretnutí s gréckokatolíkmí
 2.7.1995. In. Trnava,; SSV 1995, Katolícke
 noviny, roc. 110, c. 29, s. 4.
- Rahner, K.: Schriften zur Theologie, t.
 VII. Einsiedeln 1966, s. 22. In.: Bolewski,
 J.: Nadzieja jedności w Duchu Świątym.
 In.: Znaki nadziei trzeciego tysiąclecia.
 Kraków 1999.
- Ratzinger, J.: Sól ziemi. Chrześci-
 jaństwo i Kościół na przełomie tysiącleci.
 Kraków 1997.
- Sfeir, N., P.: Ekumenismus a mezinábo-
 ženský dialog za pontifikátu Jana Pavla
 II., 2003. In.: 25. výročí pontifikátu pape-
 že Jana Pavla II. Praha 2004, s. 77.
- Slovo medzi nami. Bratislava: Redem-
 ptoristi, roc. 8 (2007), c. 5, s. 60.
- Weigel, G.: Svedok nádeje II. Bratislava 2000.
- W pielgrzymce do ojczyzny. Jan
 Paweľ II w Polsce, 2 czerwca – 10 czerw-
 ca 1979. Paryż 1979.
- Żydzi i Judaizm w dokumentach Kości-
 oł i nauczaniu Jana Pawła II (1965-1989).
 Warszawa 1990.